

संख्या २०२
संस्कृत

कालिदासः

संस्कृतस्य महान् कविः कालिदासः । अस्य विषये यत्किमपि ज्ञानं लभ्यते तत्तु अस्य रचनामाध्यमेन एव । अनेन एव ज्ञायते यद्यं नाट्यकुलजः आसीत् । अयं च शिवभक्तः अपि । एतस्मात् व्यतिरिक्तं अस्य व्यक्तिगतजीवनविषये किमपि अन्यत् साधनं नोपलभ्यते । अस्य मातुः पितुः च नाम अपि न प्राप्नोति, न च जन्मस्थानस्य अपि । अस्य ज्ञानस्य अभावेन कालिदासविषये कृत्यादि दन्तकथाः श्रुतिपथम् आयान्ति । एतासु काश्चित् अद्यापि प्रचलिताः वर्तन्ते । प्रसूता रचना अपि एतादृशाः कथायाः आधारेण एव जाता अस्ति ।

कालिदासेन संस्कृतभाषायां रघुवंशं, कुमारसंभवं चेति महाकाव्ये, मेघदूतं, ऋतुसंहारं चेति खण्डकाव्ये, मालविकाग्निमित्रम्, अभिज्ञानशाकुन्तलं, विक्रमो-शीर्षं चेति नाटकानि व्यरचितानि । एताभिः रचनाभिः एव अनेन ख्यातिः समधिगता एषा अस्य ख्यातिः सर्वतः उचिता एव । एताभिः रचनाभिः ज्ञायते यत् अयं कविः महान् निसर्गप्रेमी आसीत् । कालिदासस्य महाकाव्यनाटकादिषु यद् वर्णनं वर्तते तेन ज्ञायते यद् अनेन बहुविधप्रदेशेषु सञ्चारं कृत्वा तत् सर्वं दृष्टम् आसीत् । अस्य काव्येषु पर्वतीयजलधारावत् अखण्डप्रवाहः, सौन्दर्यं च वर्तते । अनेन नारीवर्णनम् अपि अति कोमलभावेन कृतम् अस्ति । अस्य रचनासु उज्जयिनी-विषये अस्य महती आत्मीयता प्रतीयते । एषा नगरी अस्य परिचिता इति वृश्यते ।

विदूजनानां मतम् एवं विद्यते यत् विदूतायाः प्रभावः अस्य सर्वकृतिषु विलसति । तत्रापि अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति सर्वत्रेष्टा रचना अस्ति । कालिदासः शैवस्पीयर, गेटे चेति एताभ्यां समानस्तरीयः इत्यपि केचित् मन्यन्ते । संस्कृतसाहित्यसंसारे तु अयम् अमरः एव वर्तते ।

संस्कृतानुवादकः - पं. गुलामदस्तगीरः अब्बासअलिः बिराजदारः ।

प्रेरकः - विश्वसंस्कृत प्रतिष्ठानं, रामनगरं, दुर्गः, वाराणसी-221006

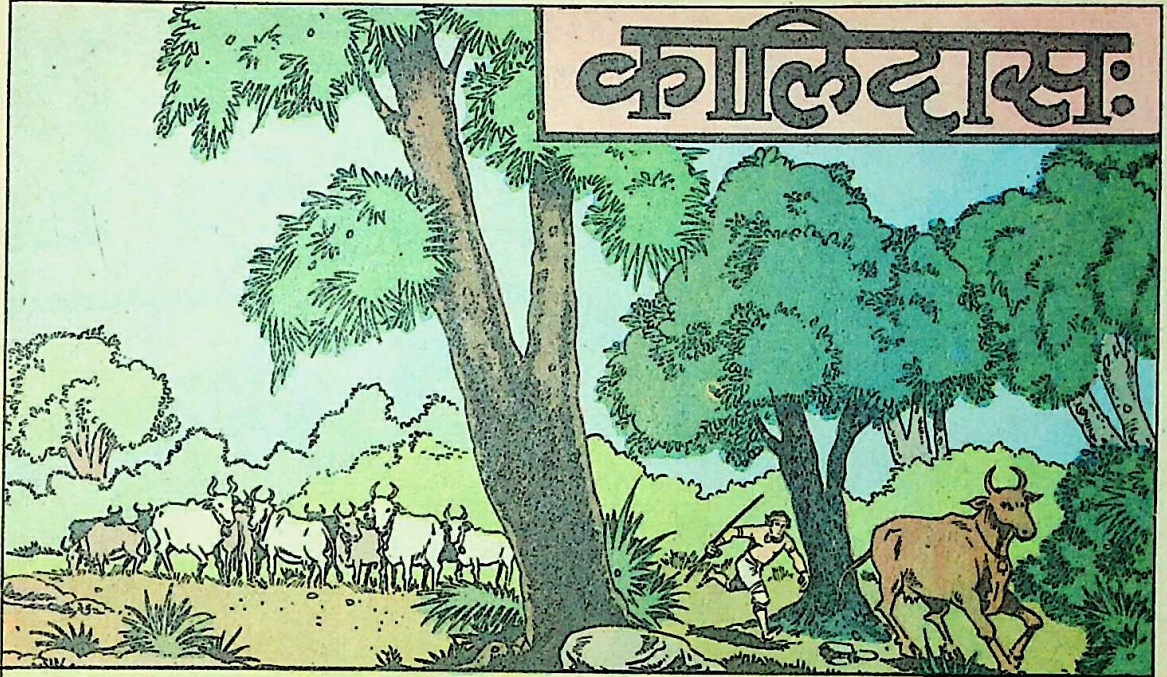
Editor : Anant Pai

Script : Yagya Sharma • Artworks : Dilip Kadam

© 1994 India Book House Pvt. Ltd

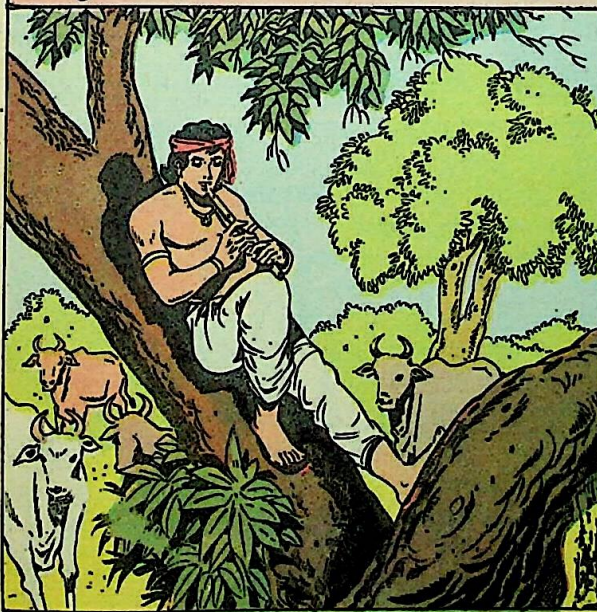
Published by H. G. Mirchandani, for India Book House Pvt. Ltd, Eruchshaw Bldg, 249, Dr Dadabhai Naoroji Road, Bombay 400 001; and printed by him at Prasad Offset Press, Shed B & C, S. No. 42, Hissa No. 2, Sativali, Vasai Kaman Road, Vasai Taluka, Thane District.

कालिदासः

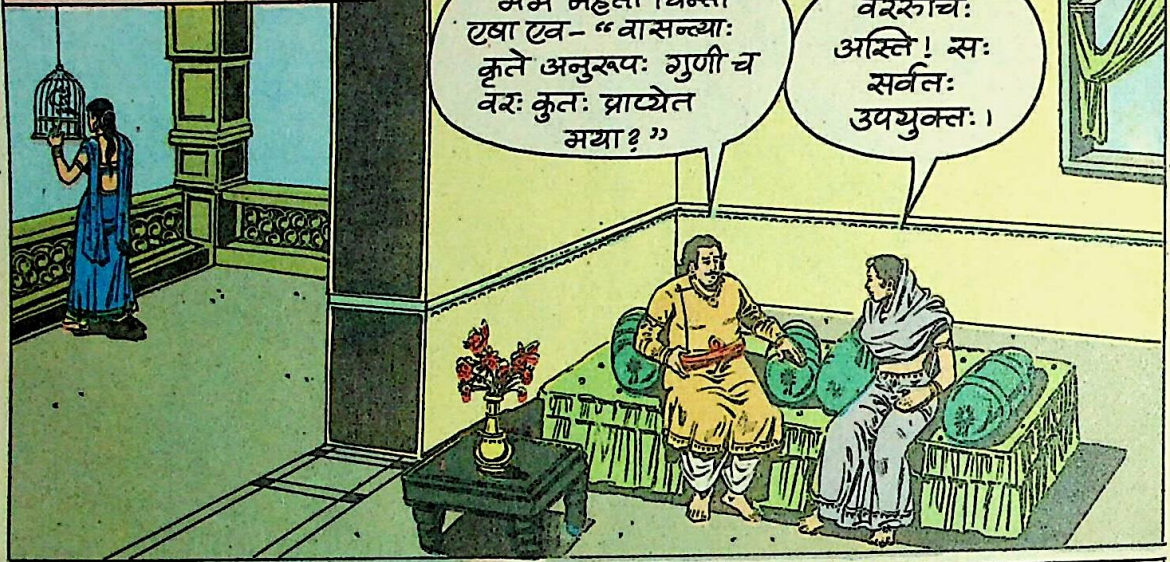
कालिदासः संसारस्य महत्तमकविषु गण्यते। अनेन तु किमपि शिक्षणं नाममात्रमपि न गृहीतमासीत्। तावदपि न हि यत् शिक्षणं ब्राह्मणनालकाय तस्मिन् काले दीयते स्म। तस्य पितरौ पञ्चवर्षीयमेव नालकं त्यक्त्वा दिवं गतौ। तस्य लालनं पालनं च केनापि दयालुगोपेन कृतम्। सः गोपः अशिक्षितः एव। कालिदासः यशुपालने तस्य सहायकः आसीत्।

भोजने दुग्धं, दधि, नवनीतं चेलि न न्यूनता
अतः कालिदासः पुष्टतमः युवकः अभवत्।
किन्तु एषः अशिक्षितः ग्राम्यः एव।

गोपालनान्ते सः ग्रामस्थ-कालिमन्दिरं
गत्वा तस्याः पूजां करोति स्म। अनेन एव
तस्य नाम कालिदासः इति अभवत्।

संयोगवशात् तस्मिन् काले वाराणसीनरेशस्य कन्या महती रूपवती गुणवती चासीत् ।

मम महती चिन्ता
एषा एव- “वासन्त्याः
कृते अनुरूपः गुणी च
वरः कुतः प्राप्येत
मया ?”

वररुचिः
अस्ति ! सः
सर्वतः
उपयुक्तः ।

वररुचिः ? सः
विद्वान् अपि ।
वासन्ती तु सहज-
तया सिद्धा भवेदि-
त्यपि शङ्का । ततः...

सा तथा प्रष्टव्या
भवतु । तदा तस्याः
मनसि किमस्ति
इति ज्ञायते ।

वासन्ती स्वज्ञानविषये महाभिमानिनी ।

भवतां दृष्ट्या
कः पुरुषः अस्ति यः मां शास्त्रार्थे
पराजयते ? एतादृशः पुरुषः द्रष्टव्यः,
सः एव मम याणिग्रहणे अधिकारी
भविष्यति ।

वररुचिणा अह्वानं स्वीकृतम् । तदा वासन्ती
मनसा आशङ्कते । यतः वासन्ती तां
नेच्छति स्म । तेन सह विवाहार्थं
तस्याः इच्छा नासीत् ।

सः विद्वान् । कदाचित्
सः मां जयेत् । मां जेतुं
सः न पारयेदिति
प्रयते ।

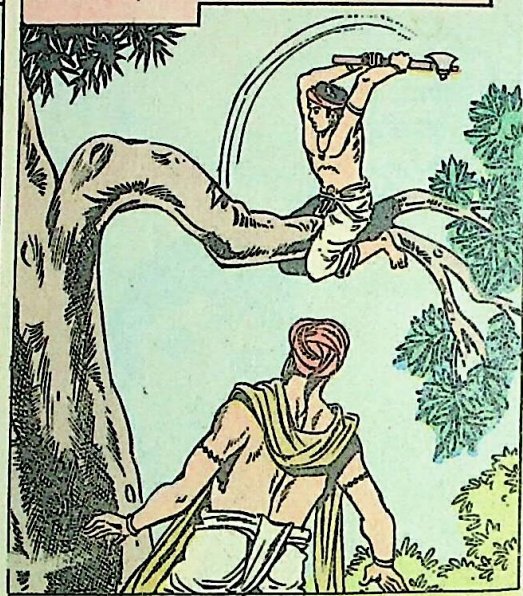

वररुचिः महास्निग्धतां गतः।

तदा तेन एकाविचित्रा घटना दृष्टा।

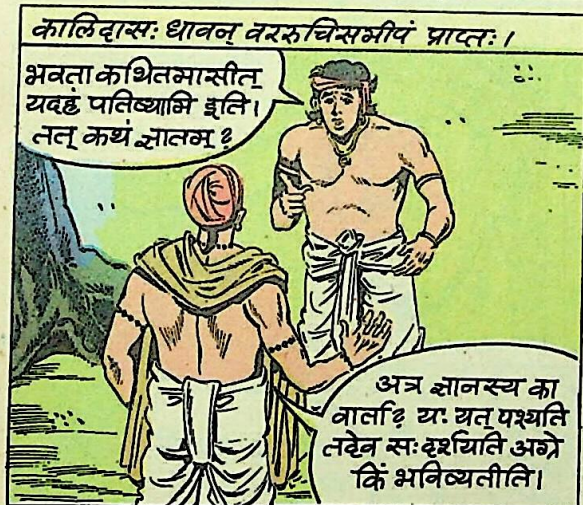
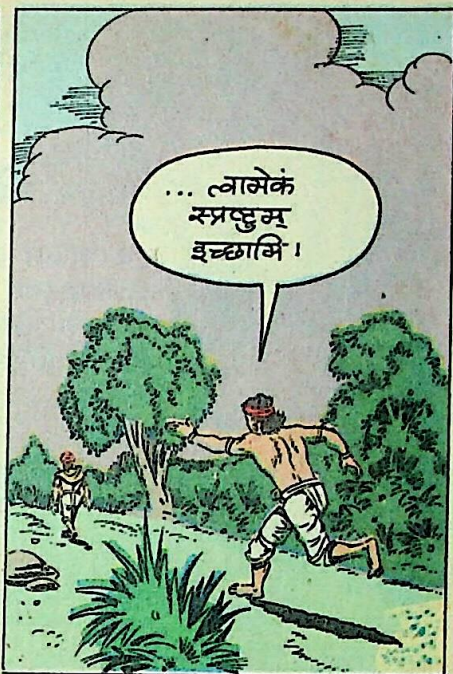
सः मन्दधीः कालिदासः यस्यां शाखायाम् उपविष्टः लामेव शाखां तोडति स्म।

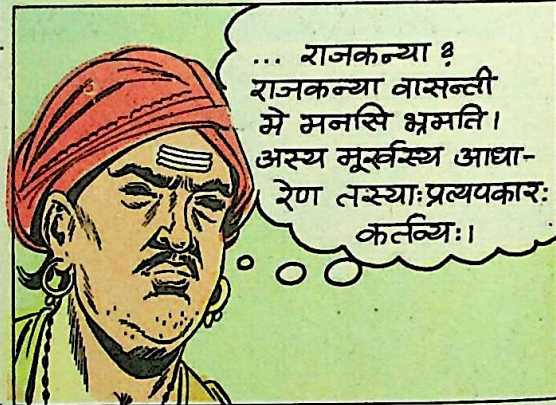
अयं महामूर्खः
अस्यकुले उपदेशः
व्यर्थः।

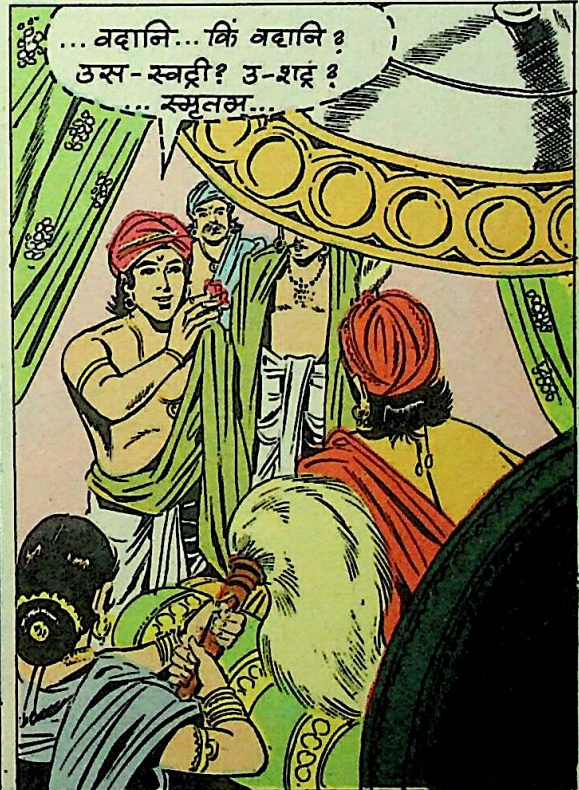

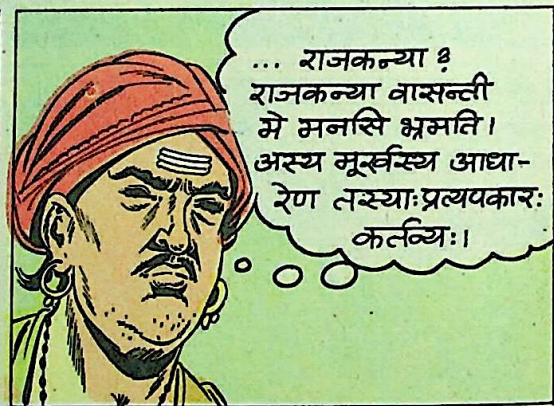
वररुचिः स्वमार्गेण निर्गतः। स किञ्चित् दूरं गतः तदा कालिदासः शाखया सह पतितः।

वररुचिणा कालिदास स्वगृह गतः। सः च विदुषां वेषयुक्तः साधितः।

वररुचिः कालिदासः च राजभवनं गतौ।

अधुना त्वं पण्डित-
स्वृशः भासि। राज-
भवने स्थानं प्राप्नोषि।
पुष्पकरुण्डकमेनं
गृहाण।

सावधानेन
तिष्ठ... राजानं वृष्ट्वा
तस्योपरि पुष्पवर्षा कुरु।
ॐ स्वस्तिः इति उक्त्वा
आशीर्वदि यच्छ।

त्वं
यत्कथयसि
तथैव
करिष्ये।

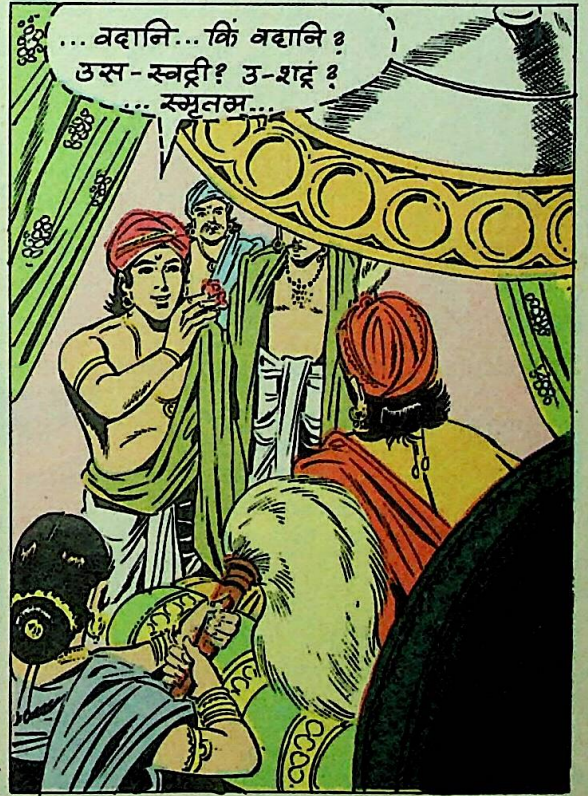
राजभवने -

सः
राजा
अस्ति।

साधु...
प्रथमं तस्योपरि
पुष्पवर्षा करोमि
ततः वदामि।

... वदानि... किं वदानि ?
उस-स्वद्री? उ-शद्रं ?
... स्मृतम्...

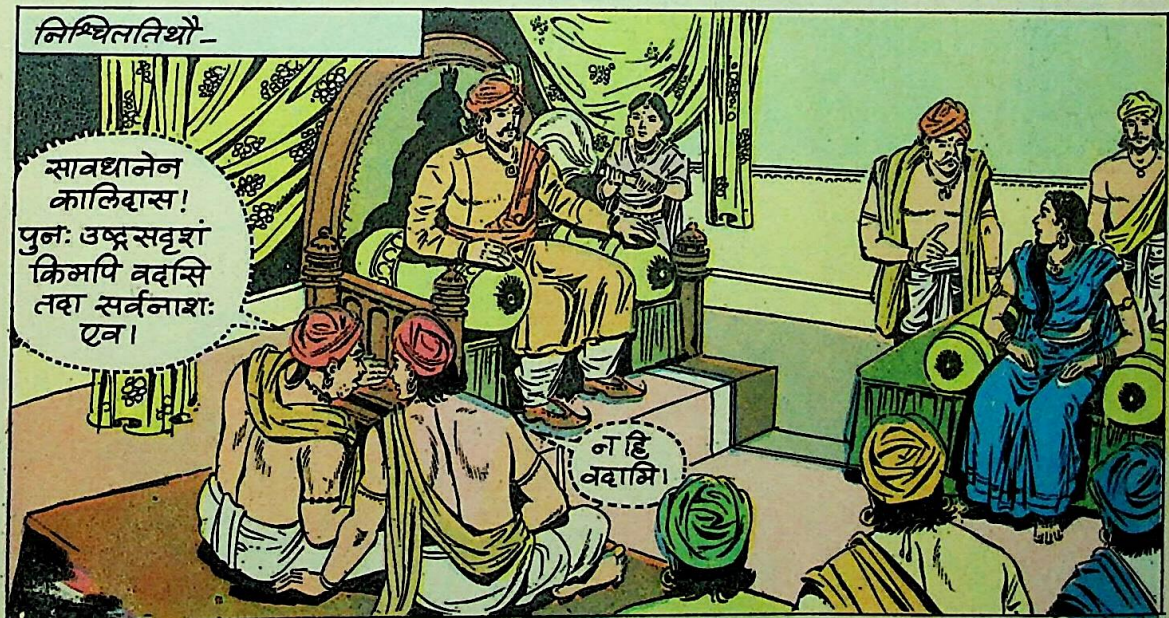

वररुचिणा बुद्ध्या कार्यं साधितं स्थितिः च व्यवस्थापिता -

वररुचिणा त्वरितमेका छन्दोरचना कृता सा च श्राविता ।

हस्ताभ्यां यथेच्छं कुरु-
मुखं तु मा उद्धाटय, नोचेत्
राजकन्यया सह
विवाहसमयः
निगच्छेत्।

मौनेन शास्त्रार्थः आरब्धः। पूर्ववदेव
वासन्त्या एकाङ्गुलिः दर्शिता।

पुरुषः तु अत्याकर्षकः !
किन्तु मम प्रश्नमपि
जानाति किम् ? एक-
मेव सत्यं, सत्यमेव
परमेशः ?

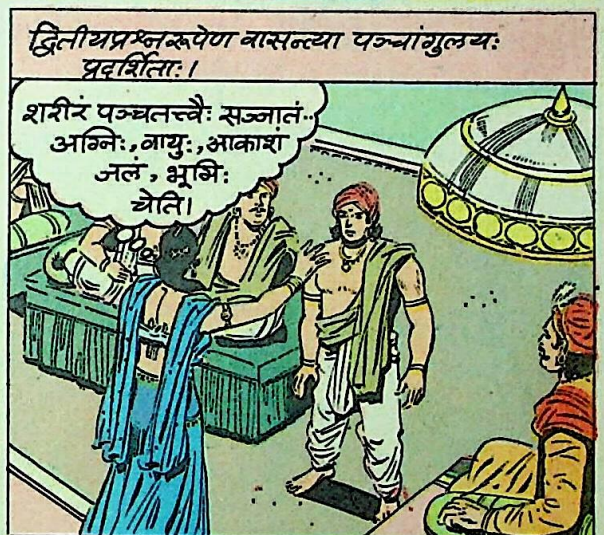
किन्तु कालिदासः अस्याशयमन्यदेवामन्यत -

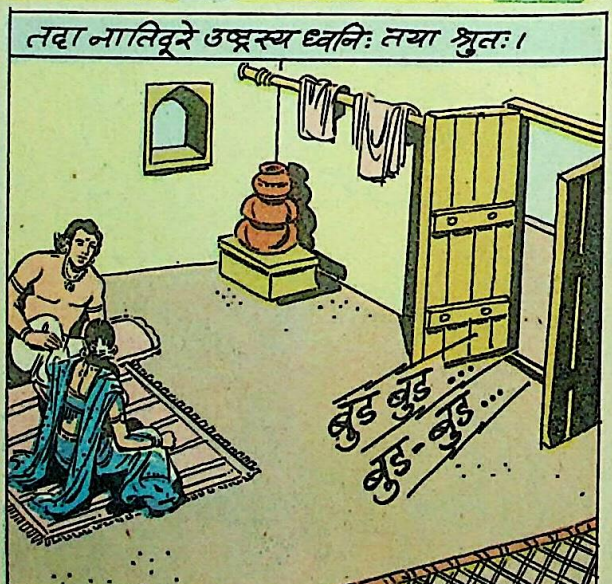
साधु, अपि त्वं
मम एकं नेत्रं
भेदुम् इच्छसि ?

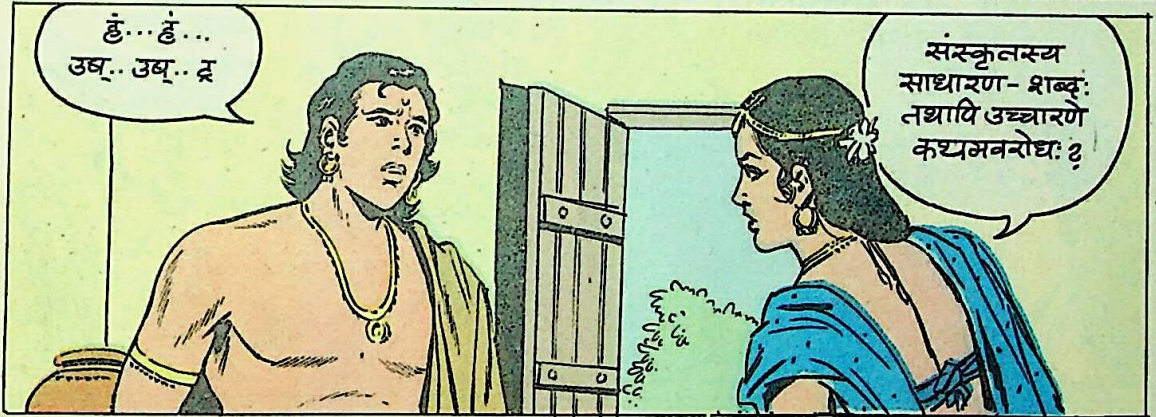
अहं तव
द्वे नेत्रे
भिनद्धि।

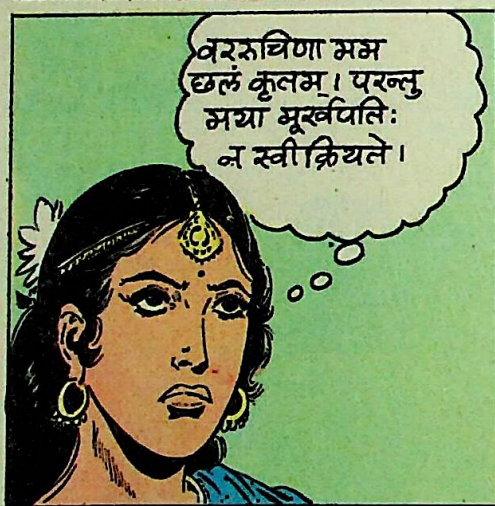

वासन्ती अस्मरन् - कालिदासः तस्याः
पितरम् उष्णः इति अवदत् ।

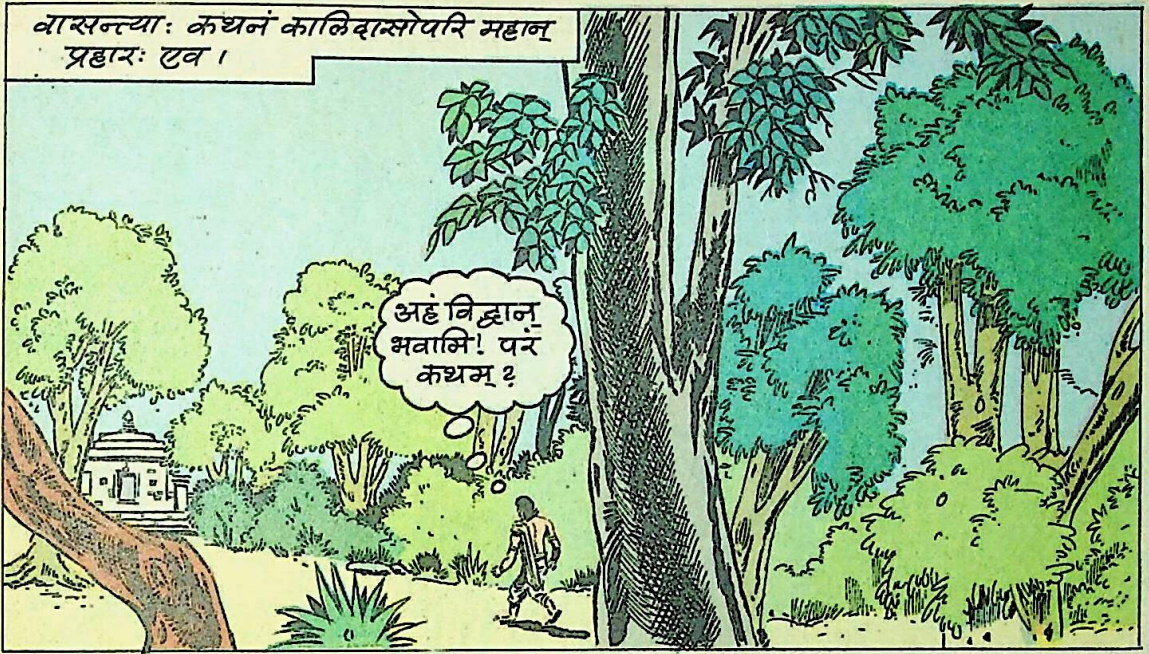

सः ततः झटित्येव निगतिः वासन्ती च यश्चात्ताप्ता जाता ।

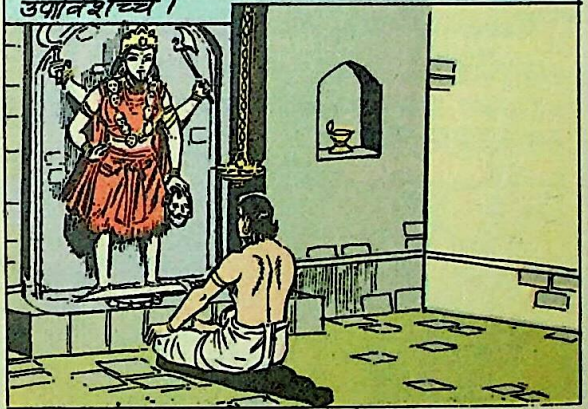
वासन्त्याः कथनं कालिदासोपरि महान् प्रहारः एव ।

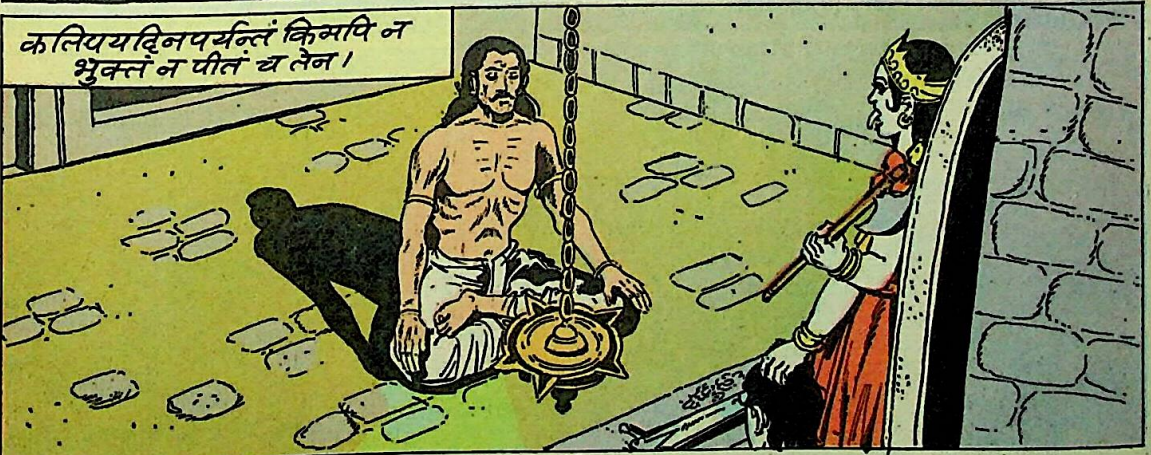
कालिमातुः मन्दि-
रम् । त्वां प्रार्थये-महं
विद्यां
देहीति ।

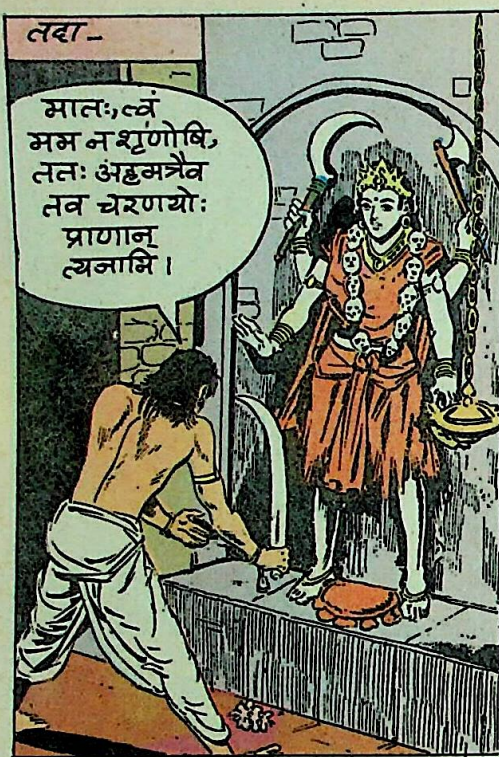

कालिदासः कालिमूर्तेः पुरतः ध्यानमग्नः
उपनिशब्धः ।

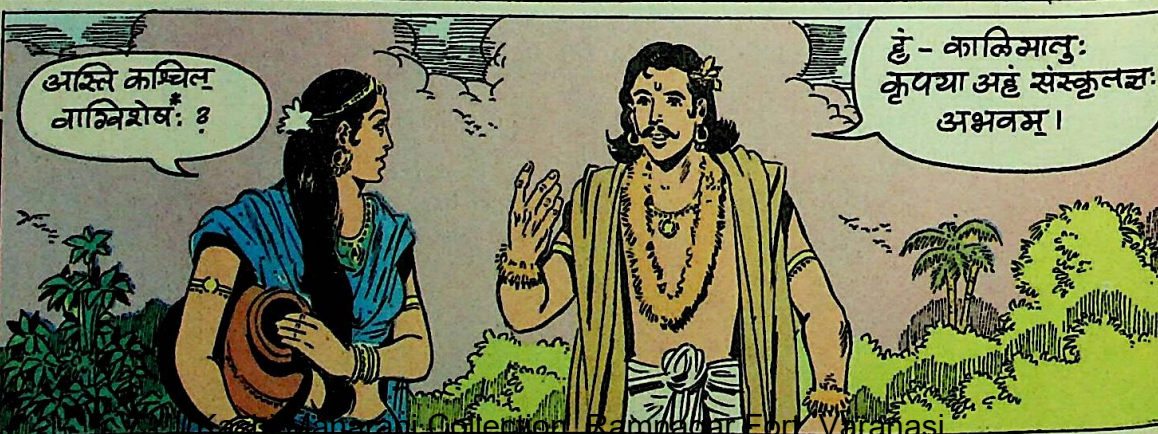
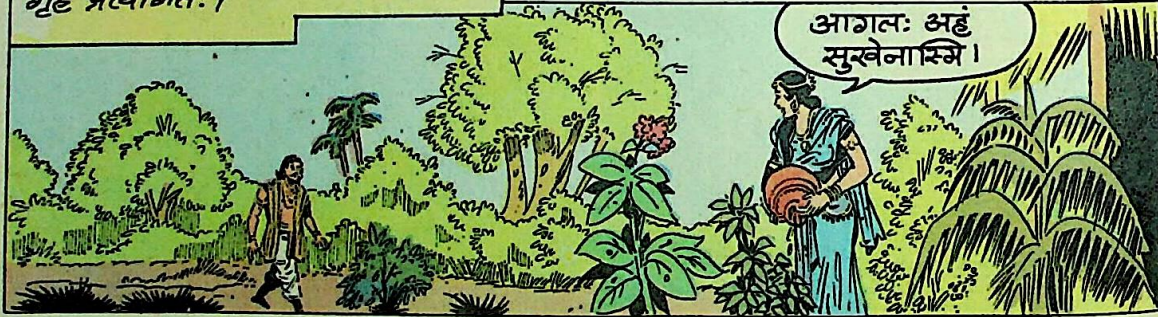

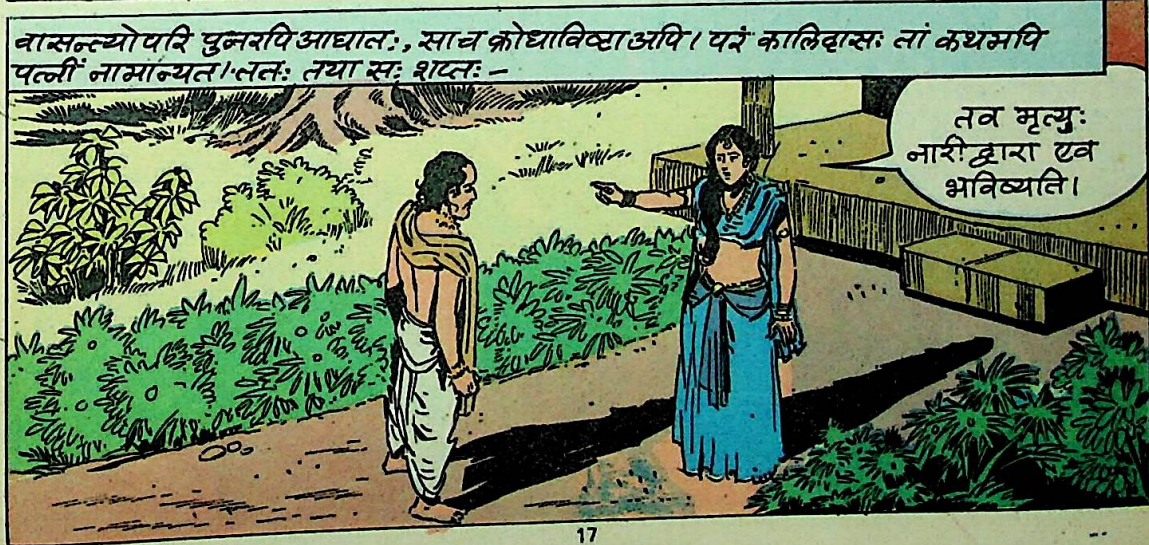
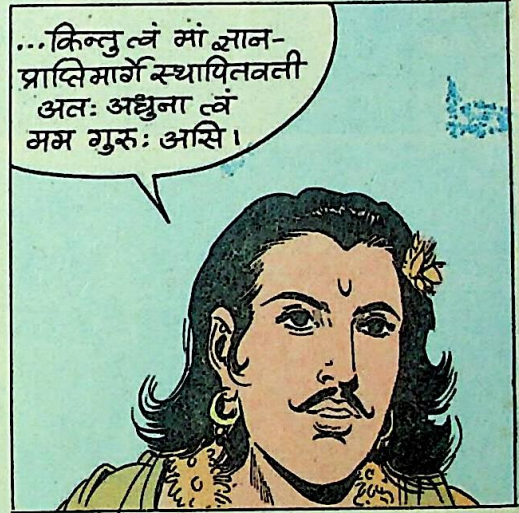
कलिययदिनपर्यन्तं किमपि न
भुक्तं न पीतं यत्नेन ।

नवयुवकः कालिदासः कृतार्थः भक्त्या
च धन्यः अभवत् । अतिप्रसन्नतया
गृहं प्रत्यागतः ।

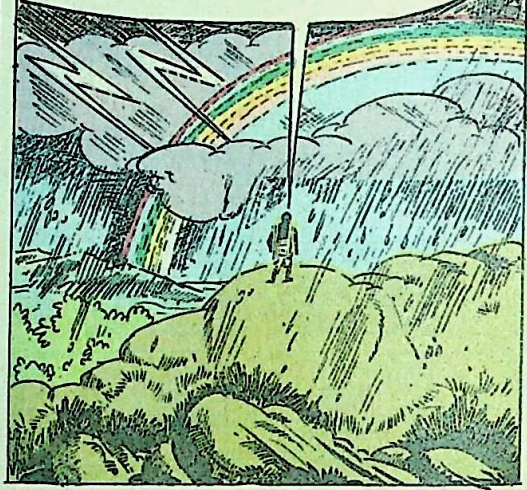

कालिदासेन स्वजीवनं संभ्रमणे एव यापितम् ।
संस्कृतभाषा तस्य प्रभावपूर्ण आसीदेव । अतः
सृष्टिसौन्दर्येण प्रेरितेन तेन संस्कृते कविताः
रच्यन्ते स्म ।

सर्वत्र स्वसमृद्धिं वितन्वन्
ऋतुराजः तडागजलं यथा
दोलयति तथैव च कमल-
मुकुलानि असृष्ट्वा एव
विकसनाय अनुनयति ।

मेघाः अन्योन्यं संघर्षन्ति,
दुन्दुभिध्वनिवत् गर्जन्ति च ।
सौदामनी यस्य प्रत्यञ्चा इति
सप्तवर्णीय- इन्द्रधनुः
आकाशे स्पष्टं विलसति ।

कालिदासः सञ्चरन् राजसभायामपि उपतिष्ठति स्म । धारा राजभोजस्य विद्वन्मण्डले
सः अतिप्रियः आसीत् । भोजः साहित्यकलानां प्रशंसकः आसीत् । एकदिने-

(अपि कश्चित् एतादृशीं
कवितां रचयति यस्याः
अग्निमचरणः - ठटम्, टटम्,
टम्, टटटम्, टटम्, टः ॥

राजसभास्थाः सर्वे विद्वांसः
विद्वन्मूढाः जाताः ।

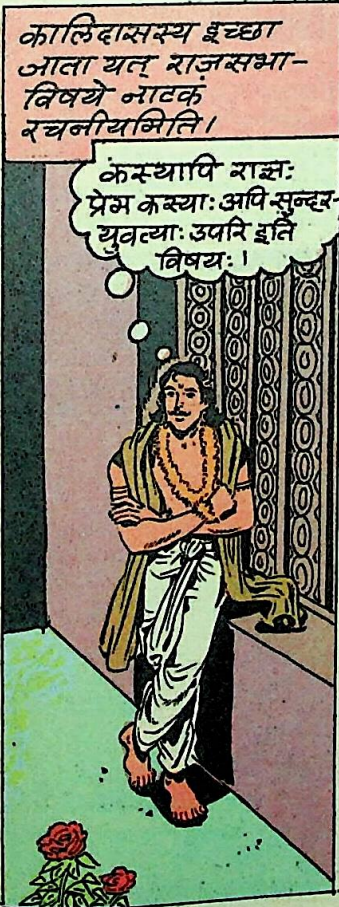
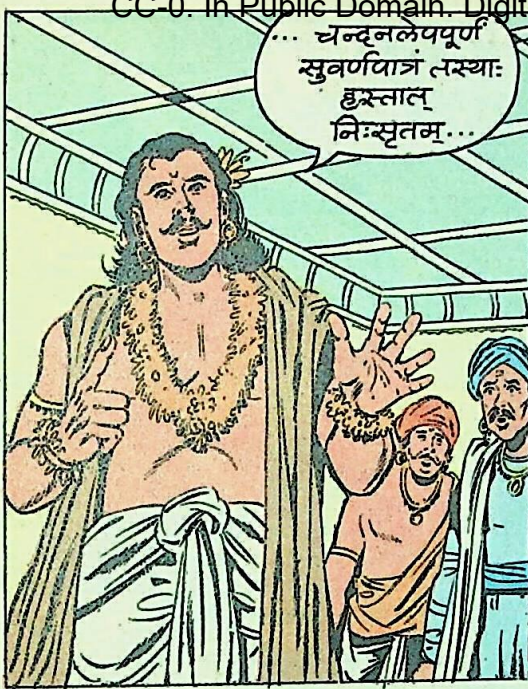
निरर्थकशब्दैः का अपि
कविता शक्या ?

परन्तु शीघ्रकविकालिदासः तथा प्रतिभावान् ।

महाराज्ञी
भोजराजद्वि-
नार्थं सोपानैः
अवतरति
स्म...

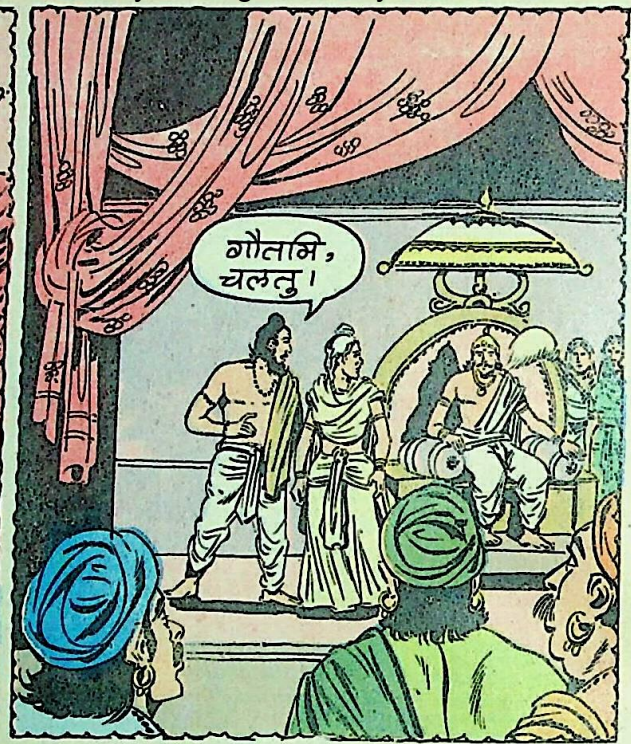

नाटकं बहु लोकप्रियमभवत् । तस्य द्वितीयं
नाटकं "शकुन्तलम्" तु ततः अपि अधिकं
सफलम् अभवत् । धर्मप्राणराजः स्नेहमयी
स्वपत्नीं परित्यजति इत्ययं प्रसङ्गः
प्रेक्षकान् विलापयति ।

नारीजीवनस्य
कृते शुभाशुभविषये
अधिकारः तस्याः
पत्युः एव भवति ।

गौतमि,
चलतु ।

राजा मम
त्यागः तु कृतः
एव । अपि यूयं नु
मां त्यक्त्वा
गच्छथ ॥

ओ:- शकुन्तले!

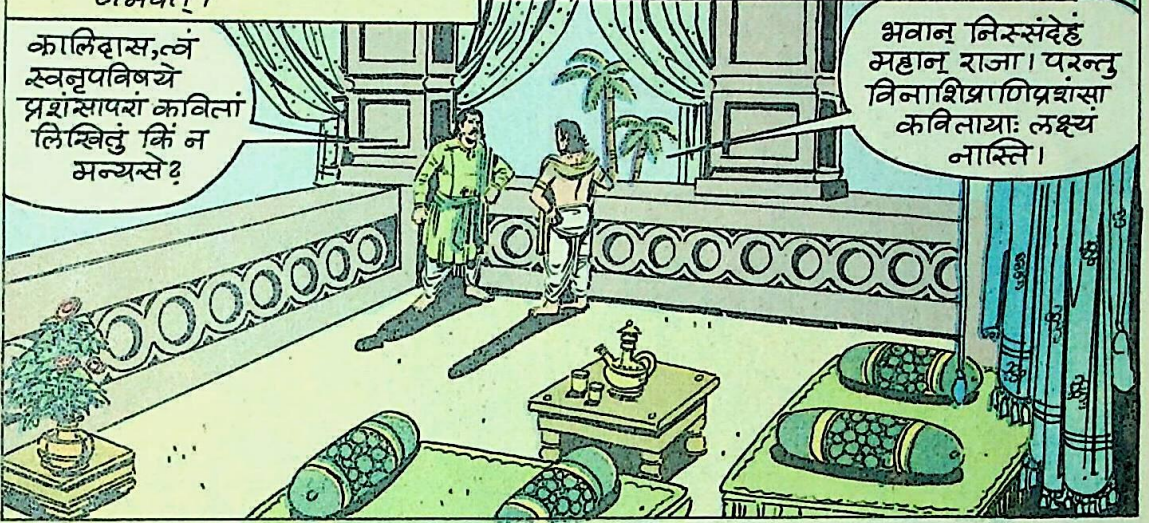
कालिदासेन "कुमारसंभवम्,"
"मेघदूतम्," "रघुवंशम्," "शकु-
न्तलम्" चेति काव्यानि रचितानि ।
अनेन तस्य कथातिपटले चत्वारः
चन्द्राः एव संलग्नाः ।

राजा भोजः कालिदासस्य मित्रतां बहु मन्यते स्म। तथापि एकस्मिन् विषये विवादः अभवत्।

कालिदासः त्वं स्वनुपविषये प्रशंसापरां कवितां लिखितुं किं न मन्यसे?

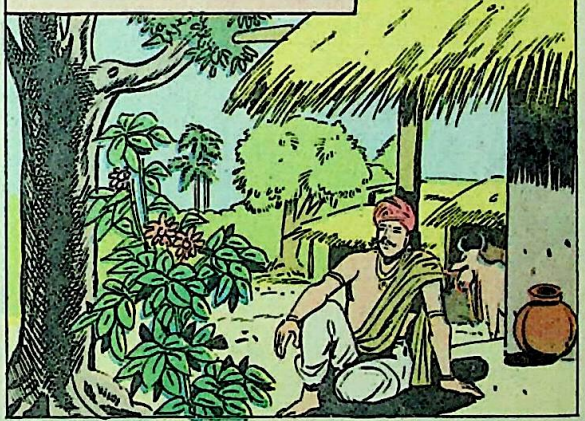
भवान् निस्सन्देहं महान् राजा। परन्तु विनाशिप्राणिप्रशासा कवितायाः लक्ष्यं नास्ति।

त्वं मम राज-सभायां भवसि। तथापि अन्यकविस्वद्वेषां मम गुणगानं न करोषि! अपि एषः आश्चर्य-विषयः नास्ति वा?

सत्यम् एवास्ति।

भोजराजस्य व्यवहारेणानेन व्यथितः कालिदासः ग्रामान्तरे वसति स्म।

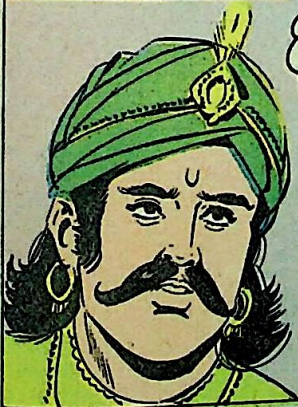

बहु दिनानि गतानि। ततः राजा चिन्तानुरः।

अथैव मित्रस्य अन्वेषणं कर्तव्यम्।

दूरातिदूरं कालिदासमन्वेष्टुं पुरुषाः प्रेषिताः। परन्तु सः न प्राप्तः। तथापि भोजराजेन प्रयासाः न त्यक्ताः। ततः...

कालिदासा-न्वेषणे एकः उपायः अस्ति।

अग्रिमदिने राजसभायाम्...

यः कः अपि मां नवां
कवितां श्रावयति तस्मै
एकलक्षस्वर्णमुद्राः
ददामि। कविता नूतना
एव भवन्तु।

ततः राज्ञा पठितसभा आहूता।

यावत् कालिदासः ना-
गच्छेत् तावत् नैषा नवा
कविता इति वदन्तु।

बहुभिः कविभिः समागत्य कविताः श्राविताः -

एषा
कविता नवा
नास्ति।

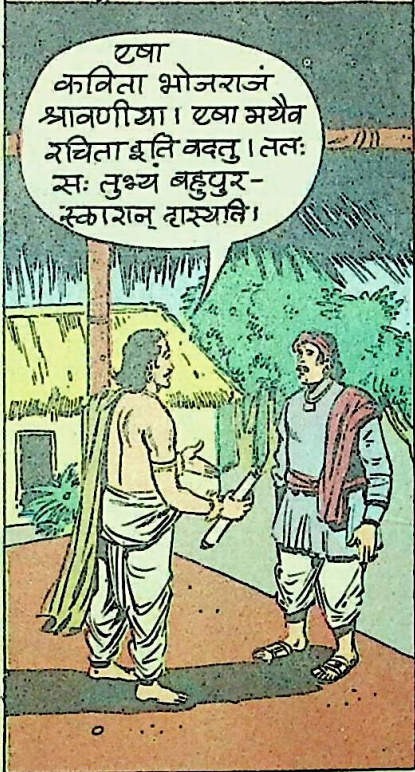
मयैषा
पूर्वमपि
श्रुता।

...मयापि।

एषा वार्ता कालिदास्यापि कण्ठस्थमायाता। सः राज्ञः मनसः हेतुं जानाति। कवयः
निराशतां गत्वा प्रतिनिवृत्ताः इत्यस्य दुःखमपि।

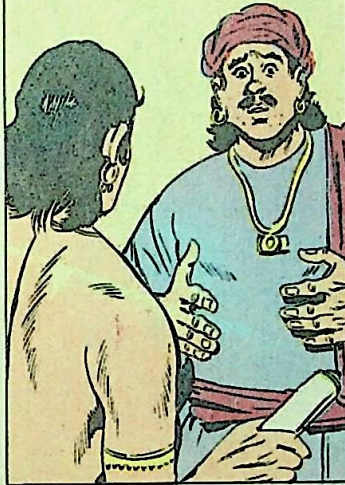
राज्ञा नवां
कवितां श्रोतुमिच्छति
तथा नवां कविता
श्राव्यते।

ततः तेन मार्गक्रमेण पुरुषः
आहूतः।

एषा
कविता भोजराजं
श्रावणीया। एषा मयैव
रचिता इति वदतु। ततः
सः तुभ्य बहुपुर-
स्कारान् दास्यामि।

परन्तु
विद्वन्, अहं
कविः नास्मि।

अपि त्वं
धनमिच्छसि नु? मम
कथनं मन्यस्व त्वं
धनं लभसे। कापि
बाधा नहि।

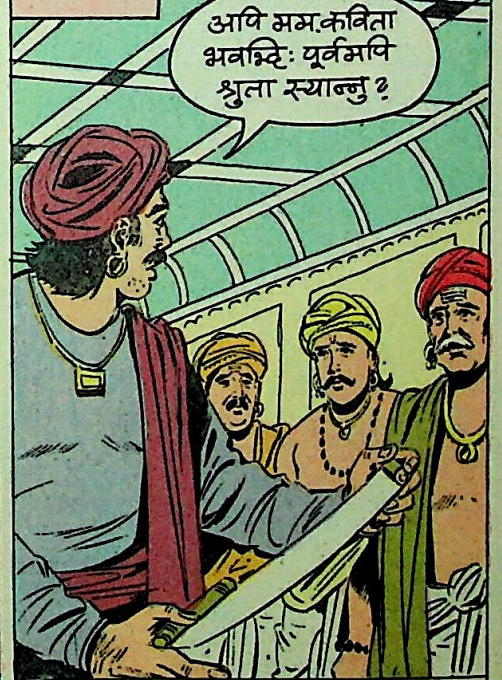
तेन पुरुषेण सा कविता राजसभायां श्राविता-

एकनवतिकोटि-
स्वर्णमुद्राः तव पित्रा
अस्मत्तः कृष्णरूपेण
गृहीताः। भोजराज,
किमद्यापि तं धनराशिं
मह्यं प्रत्यर्पणस्य
समयः नागतः नाह

पण्डिताः कवितां श्रुत्वा सन्नाः अभवन्।

अपि मम कविता
भवन्ति: पूर्वमपि
श्रुता स्यान्तु?

हमिति वदन्ति,
ततः राज्ञ ९१
कोटिस्वर्णमुद्राः
देयाः
भवन्ति ।

नहि चेति
वदन्ति ततः?

... स्या
कविता
नवा
मन्यते ।

तत्र पण्डितैः एषा कविता
पूर्व न श्रुता स्यात् तथैषा
नूतना मन्तव्या । मह्यं
च एकलक्षस्वर्णमुद्राः
दातव्याः ।

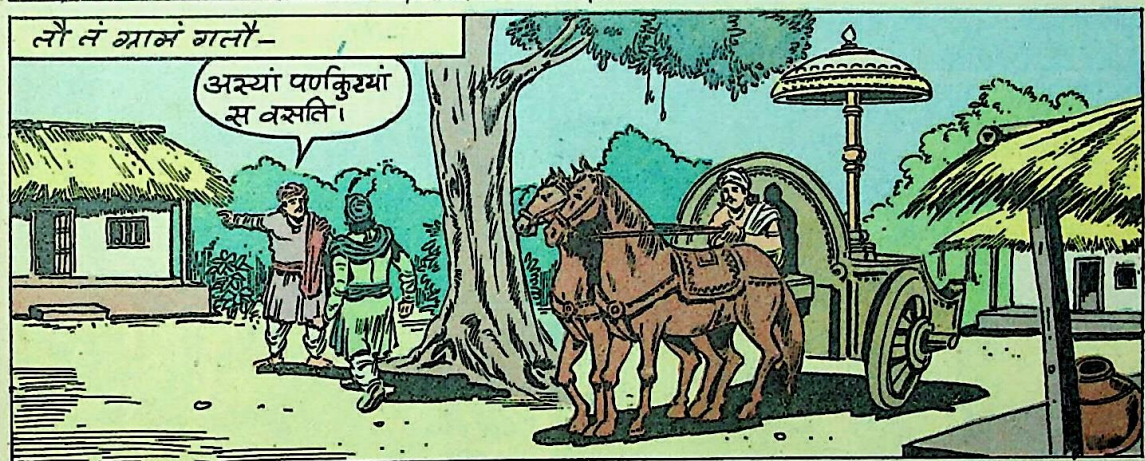
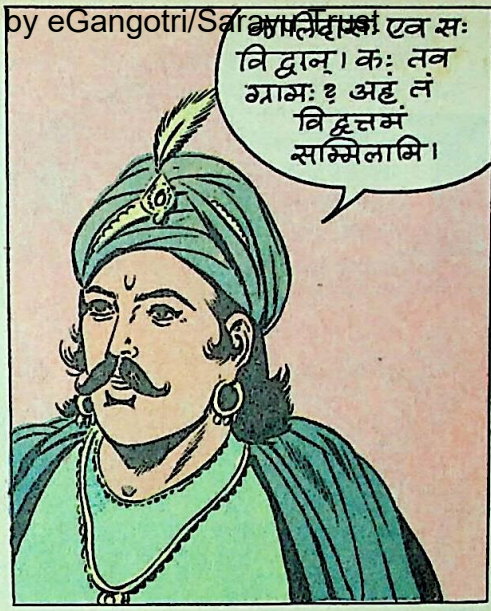
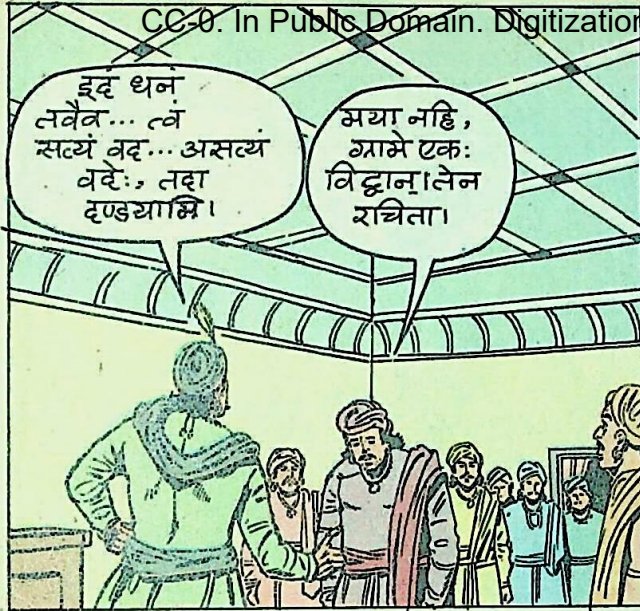
राजा भोजः अस्य ग्राम्यस्य चानुर्येण
प्रसन्नः अभवत् ।

कविता तत्र नूतना ।
गृह्यतामस्य पुर-
स्कारः ।

युगे-युगे जीव,
भोजराज !

अधुना त्वया
वक्तव्यमव्यथा
कविता त्वयैव
रचिता?

ज.. जी...
हं, महाराज !

अनेन मेल-संभेलनेनापि तयोः मतभेदः जातः । यदा का अपि वार्ता जाता तथा, तदा कालिदासः अन्यत्र गच्छति स्म, बहुमनोनीतान्ते एव प्रत्यागच्छति स्म । एकदा एवमभवत्- सः प्रत्यागमने सिद्धः नैव जातः ।

भोजराजः शालुकासः यत् कालिदासस्य तस्य विषये कः विचारः अस्तीति ।

वेषान्तरं कृत्वा तस्य समीपे गच्छामि ।

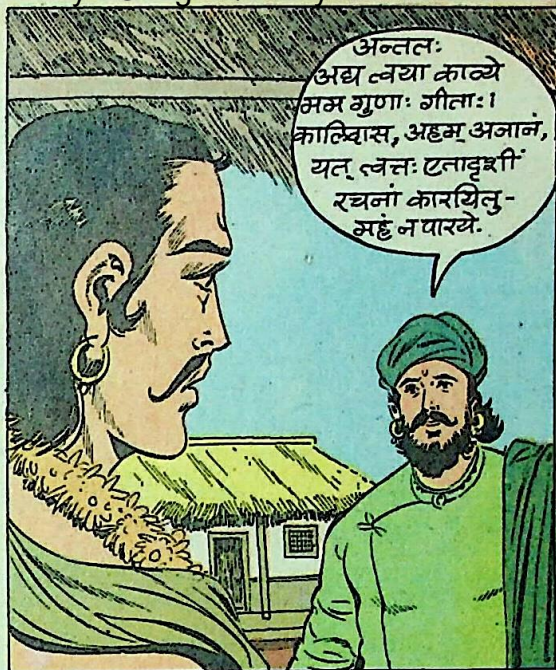

तस्य तु अधु- नैव देहान्तः अभवत् ।

कालिदासः एवमुःखमग्नः, तच्छ वुरं
कवितारूपेण निस्सृतम् ।

अद्य धारा निराधारा
निरालम्बा सरस्वती,
पण्डिताः खण्डिताः सर्वे
भोजराजे दिवं गते ॥

अन्ततः
अद्य त्वया काव्ये
मम गुणाः गीताः ।
कालिदास, अहम् अजानं,
यत् त्वत्तः एतादृशीं
रचनां कारयितु-
महं न पारये.

कालिदासेन राजा ज्ञातः तदा तस्मिन्नेव काव्ये
परिवर्तनम् -

अद्य धारा सदाधारा
सदालम्बा सरस्वती
पण्डिताः मण्डिताः सर्वे
भोजराजे इहागते ॥

कतिपयकालेन पुनरपि द्वयोः विवादः
ततः च कालिदासः श्रीलङ्गं
गतः ।

श्रीलङ्कानरेशः कुमारदासः कालिदासं बहु
मन्यते स्म । तथापि कालिदासेन
तस्याश्रयः न संमतः ।

ममात्रागमन-
शान्त्यै कुमारदासः
भोजराजः
सूचयिष्यति ।

अधुना मम इच्छा
धारां गमनस्य
नास्ति ।

अतः कालिदासः कस्याः अपि नर्तक्याः गृहे वसति ।

भोजराजवदेव कुमारदासः अपि साहित्यकलानां महा प्रेमी आसीत् ।

गृह्यताभयमेकसहस्र-
स्वर्णमुद्रापुस्तकारः
सुन्दररचनार्थम् ।

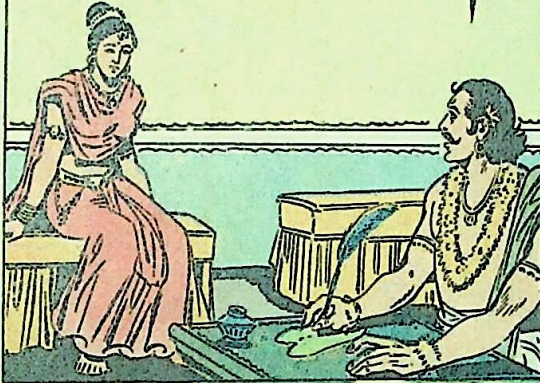
यः कः अपि
एनां छन्दोरचनां
पूरयति तस्मै महाराजः
एकलक्षस्वर्णमुद्राः
दास्यति ।

परन्तु केनापि न तच्छन्दः पूर्यतां न नीतम् ।
कतिपयदिनानि गतानि -

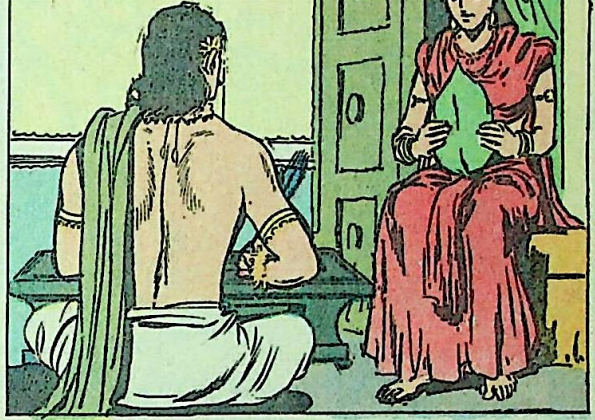
... महाराजेन महत्
कार्यं दत्तम् ।

अहं
प्रयतैः ?

किं छन्दः
अस्ति ?

कमलेन कमलं प्रस्फुटितं
भवतीति वार्ता मया श्रुता
परमिदं केनापि न दृष्टम् ।

दृष्टं मया -

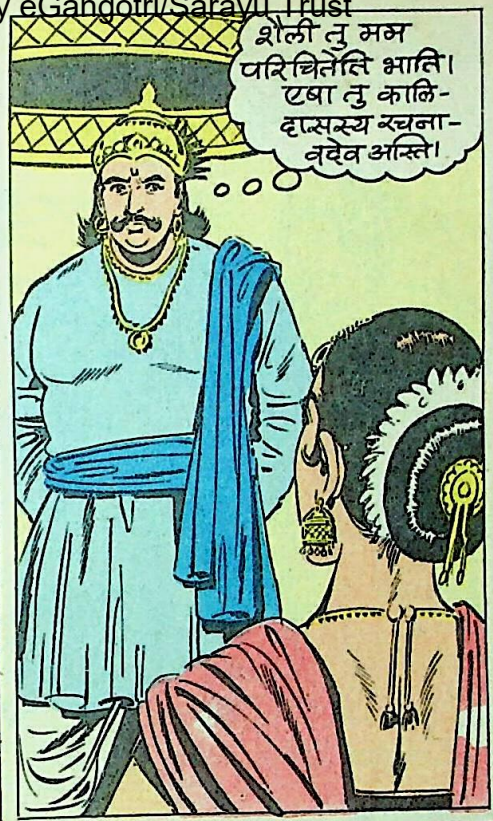
भवता
कुत्र ?

अत्रैव ।
अधुनापि वृक्ष्यते
मया । तत्र मुख-
कमले
कमलनयने ।

नर्तकी छन्दः कुमारदासं श्रवयति।

भयभीतां नर्तकीं वृष्ट्या कुमारदासस्य
सन्देहः पुनरप्यवर्धत।

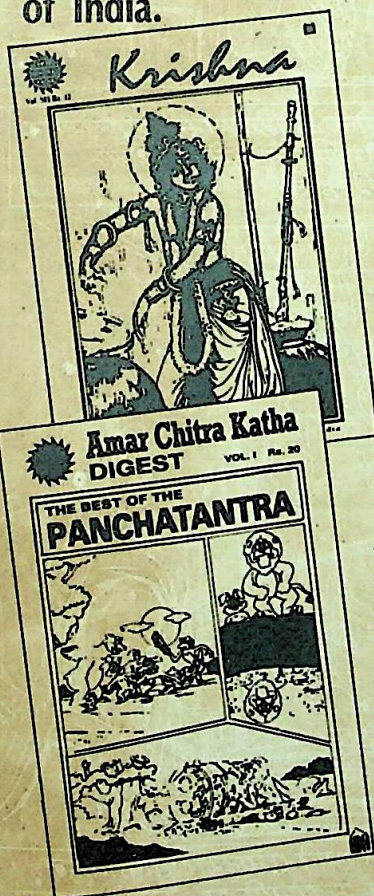

AMAR CHITRA KATHA

The Glorious Heritage
of India.

Fact sheet on AMAR CHITRA KATHA

- 436 Titles Published in the series
- Over 78 million copies have been sold till June 1991.
- The only comics in the world that have been brought out in 38 languages.

English, Hindi, Malayalam, Bengali, Kannada, Assamese, Marathi, Gujarati, Oriya, Tamil, Telugu, Sanskrit, Urdu, French, Spanish, Dutch, German, Japanese, Swahili, Fijian, Luganda, Serbocroat, Bahasa Indonesia, Korku, Halbi, Gondi, Kudaku, Bhili, Punjabi, Sinhalese, Kachiri, Manipuri, Nepali, Lepcha, Limboo, Mizo and Bhutia.

- The only comics that are welcome in schools.
- Published since 1967.

In special editions: Rs. 15 each

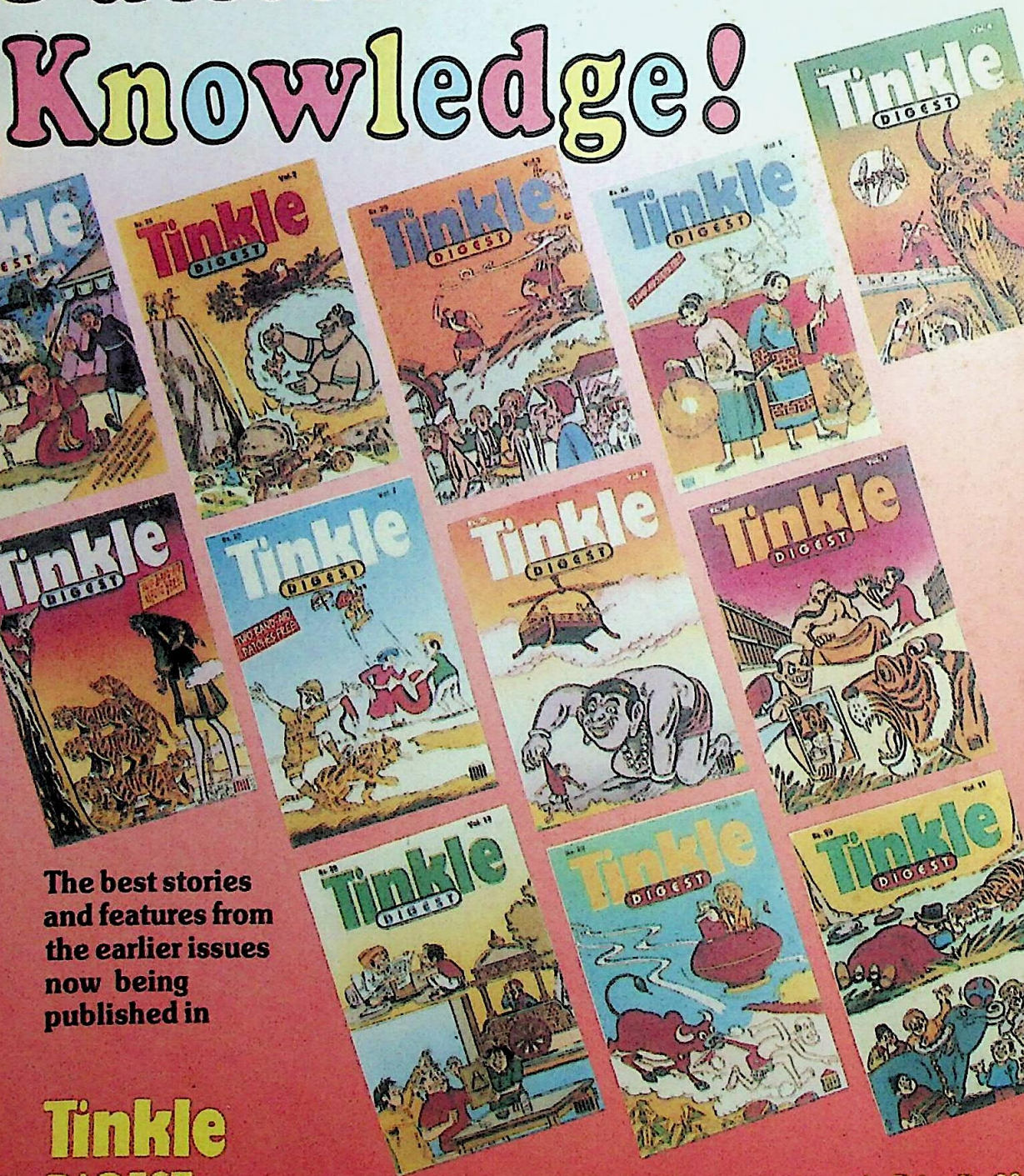
Also available
**AMAR CHITRA KATHA
DIGEST** 96 pages : Rs. 20 each

• The best of the Panchatantra

• The best of the Jataka

• The best tales of Birbal

Fun! Adventure! Knowledge!

The best stories
and features from
the earlier issues
now being
published in

Tinkle
DIGEST

96 pages, all in colour. One issue every month. Price Rs 20

Available at all leading bookstalls.

Published by

Kashi Maharani Collection, Ramnagar Fort, Varanasi